

ÉRTÉKEK ÉS VÁLASZTÁSOK

ÉRTÉKALAPÚ VÁLASZTÓI MAGATARTÁS MAGYARORSZÁGON

APOLITIKA VILÁGA ÉRTÉKEK ÉS ÉRDEKEK mentén szerveződik. A választói magatartás kutatása – bármilyen csapongóvá, az egyes részproblémákat keresztül-kasul átjáróvá vált is az elmúlt évtizedekben – végső soron mégiscsak abból indul ki, hogy valamilyen közösséget; érték- és/vagy érdekközösséget tételez fel a pártok és szavazóik között. A kommunista diktatúra összeomlása után, a politikai átmenet kutatásában erre az utóbbi szempontra, a pártok és a sajátos érdekkal bíró társadalmi csoportok közötti kapcsolatra esett a hangsúly. A kilencvenes évek magyarországi kutatásait leginkább jellemző szemlélet a társadalmi és a politikai átmenet sikerének dinamikus egységéből indul ki. Ha a villámgyorsan kialakuló új magyar pártrendszer képes lefedni a társadalmi tagoltságot, és képes megjeleníteni a rendszerváltás nyerteseivel szemben jókora többségen levő vesztesek politikai képviselést, akkor fontos stabilizátor lehet az átalakulás kaotikus folyamatában. A demokratikus konszolidáció fő kérdése így az lehet; létre jön-e a társadalom valódi érdektagoltságának megfelelő pártrendszer Magyarországon?¹

Első ránézésre úgy tűnik, hogy nemleges választ kell adnunk erre a kérdésre. A hazai kutatók – elsősorban a kilencvenes évek közepére jellemző – többségi véleménye szerint „a pártok szavazótáborai nem tagozódnak nagy választóvonalak szerint” (*Andorka 1996*), a pártrendszer társadalmi beágyazottsága alacsony (*Gazsó & Stumpf 1995*), a „vesztesek és a nyertesek ellentétét maga alá gyűri” (*G. Márkus 1997*), nem kapcsolódik a társadalom valódi törésvonalaihoz, egyszóval lebeg a társadalom felett (*Ágh 1993*). Ebben a tanulmányban az értékalapú szavazói magatartás hazai folyamatait vizsgálom. Arra a kérdésre keresek választ, hogy hogyan alakult a pártok és a választók kapcsolata az értékválasztások dimenziójában. Előbb vázlatosan összefoglalam, és a nemzetközi elméleti irodalom alapján értelmezem a magyar választói magatartásban a kilencvenes években megfigyelhető fő tendenciákat. Ezt követően közvéleménykutatási adatok felhasználásával igyekszem feltárnai az értékválasztások pátpreferenciákra gyakorolt hatását.

1 E megközelítés részletes kritikáját lásd: *Karácsony 1999*.

Törésvonalak és értékorientációk: hazai és nemzetközi tapasztalatok

Kezdjük az elemzést mindenből a kérdéssel, hogy az empirikus tapasztalatok alátámasztják-e a „lebegő pártrendszer” tézisét. Ha a tézis igaz, akkor azt kell látnunk, hogy a társadalmi-demográfiai jellemzők Magyarországon gyengébben magyarázzák a pártválasztást, mint a mintaként kezelt nyugat-európai demokráciákban. Egy, a kilencvenes évek elejéről származó nemzetközi összehasonlításból azonban az derül ki, hogy a társadalmi-demográfiai jellemzők hatása a pártválasztásra Magyarországon semmivel sem kisebb, sőt több esetben még nagyobb is, mint Nyugat-Európában általában (*Tóka 1992*). A múlt évtized közepéig az életkor, a vallásosság, a lakóhely és az iskolázottság is meglehetősen erős összefüggést mutatott a pártválasztással. Az azonban kétségtelen, hogy míg Nyugat-Európában az osztályhelyzet az egyik legérősebb indikátora a pártválasztásnak, addig ez nálunk csak átmenetileg, az 1994-es választások alkalmával játszott meghatározó szerepet. És bár – mint később látni fogjuk – több más társadalmi-demográfiai jellemző hatása is csökkent valamelyest 1998-ra, ez a tendencia nagy általánosságban a nyugat-európai klasszikus demokráciákban is megfigyelhető volt az elmúlt évtizedekben.

Ilyen szempontból tehát megkérdőjelezhető a pártrendszer társadalmi inadekvátsgának tétele. Fejtörést inkább az okozhat, hogy a pártválasztás és a társadalmi hátter közötti magas korreláció a pátpreferenciák instabilitásával jár együtt. Kétségtelen, hogy Magyarországon nem csak a nyugat-európai országokhoz, de a többi kelet-közép európai új demokráciához képest is nagyobb arányú volt a szavazók pátpreferenciájának változékonysága. Erre utalnak a választási eredmények alapján készített mutatók (*Hirata 2000; Tóka 1998*), de ez derül ki azokból az elemzésekből, amelyek egyéni szinten vizsgálják a szavazók pátpreferenciájának változását.²

Hogyan oldható fel az az ellentét, amely a pártválasztásra gyakorolt erős csoporthatás és a szavazatok nagyfokú változékonysága között feszül? Az egyik legfontosabb, és elméletileg is releváns magyarázat szerint csak azok a társadalmi különbségek válthatnak a pártrendszer tartós meghatározóivá, amelyekhez erős, politikai értékválasztásokkal átszűrt csoportidentitások is kötődnek.³ Ennek kifejtéséhez azonban egy kis kitérőt kell tennünk a klasszikus nyugat-európai pártrendserek történetében.

2 Ez utóbbita jó példa az a *Magyar Házpartás Panel*-vizsgálat adatain végzett elemzés, amely szerint 1992 és 1995 között a válaszadóknak minden 4%-a választotta volna minden négy kérdezéskor ugyanazt a pártot egy esetleges parlamenti választás során, és csupán 16%-uk szavazott 1990-ben és 1994-ben ugyanarra a párra (*Fábián 1996*).

3 Van azonban egy másik, „prózaibb” összetevője is ennek a jelenségnek. Több új demokráciában megfigyelhető, hogy a szavazatok változékonyságát nagy részben „blokkon belüli” változékonyságból származik. Magyarán szólva a választók ugyan vándorolnak a pártok között, de már kevesebben vannak olyanok, akik a jobboldali és baloldali pártok közötti választóvalatot is átlépik az egymást követő választások során. A dél-európai demokráciák korábbi tapasztalatai alapján feltételezhetjük, hogy 1994-ben nálunk is megtörtént az a „kritikai választás”, amikor a szavazatok nagy arányú átáramlása volt tapasztalható a jobboldalról a baloldalra. Az MSZP-nek ezután sikérült stabilizálni a szavazói táborát, és az 1998-as – a kilencvenes évek második felében az egész térségben a legnagyobb – változékonysági mutató már javarészét a jobboldali blokkon belüli szavazat-árcsoportosulásokból származott (*Hirata 2000*). Ez pedig azt is jelenti, hogy a pártválasztás és a választók társadalmi háttere közötti kapcsolat nem feltétlenül pártokra, hanem politikai blokokra vonatkozik.

Ebből ugyanis jól látható, hogy nem minden társadalmi megosztottságból alakul a választói magatartást hosszú távon meghatározó törésvonal: a társadalmi megosztottságok és érdekellentétek csupán szükséges, de nem elégsges feltételei ennek. A Lipset-Rokkan szerzőpáros híres tanulmányában a pártokat olyan politikai aktorként írja le, amelyek a társadalmi konfliktusokat politikai megosztottsággá alakítják át (*Lipset & Rokkan 1967*). A törésvonalak (cleavage) akkor válhatnak hosszú távon a pártrendszer meghatározóivá, ha a pártoknak sikerül az egyszerű társadalmi különbségeket politikailag releváns kollektív identitásokká formálniuk. Ez két dolgot jelent. Egýrészr a párok rendelkeznek bizonyos fokú autonómiával a politikai tagoltság alakításában. A társadalom szociológia tagoltsága (demográfiai csoportok, rétegződés) nem jelent eleve politikailag releváns tagolódást: az csak a politikai aktorok tevékenysége nyomán jön létre (*Körösényi 1996*). Arra az egyik eszköz az lehet, hogy a párok igyekeznek a különböző társadalmi csoportok köré olyan szervezeti hálót kialakítani, amely folyamatosan életben tartja a csoporthoz való tartozás érzését, és egyúttal el is zárja a szavazókat másféle politikai és a kulturális hatások elől (*Enyedi 1993*). Az osztálykülönbségek például azért válhattak a nyugat-európai pártrendszer egyik legfontosabb törésvonalává, mert a szakszervezetek a baloldali párok mellé sorakoztatták fel a munkás szavazókat. A vallási különbségek is elsősorban az egyházak, és az egyházakhoz közel álló civil szervezetek politikai mobilizációs tevékenysége révén válhattak a legtöbb európai demokrácia egyik alapvető törésvonalává.

Ehhez a jelenséghöz kötődik a tartós politikai törésvonalak kialakulásának másik feltétele: csak azok a társadalmi jellemzők válhatnak ilyenné, amelyek megfelelő stabilitással és zárttággal rendelkeznek, s így alkalmasak arra, hogy a párok szervezeti behálózása révén politikailag egységes csoportokká váljanak – mint például a felekezeti tagság, a nemzetiségi, a lakkelyi, vagy az osztályhelyzet (*Bartolini & Mair 1990*).

A törésvonal-teória harmadik összetevője a társadalmi különbségekbe ágyazódó értékorientációk dimenziója. Bár Lipset-ék is hajlanak arra, hogy a társadalmi törésvonalakba beleértsék a csoportérdekek különbözőségét is, ez alatt azonban sokkal többet értenek egyszerű gazdasági előnynél, társadalmi prívilégiumoknál. Az osztályok közötti konfliktusok, a vidék-város ellentét, vagy a vallási megosztottságok a közösségi normák feletti kontroll konfliktusai is; két társadalmi csoport szembenállása két eltérő értékorientáció ütközését is jelenti (*Lipset & Rokkan 1967*). Felfogásukban a társadalmi csoportok közötti konfliktusok és a nyomukban járó ideológiai szembenállások kevésbé az egyes csoportok sajátos érdekeiről, nyereségeiről vagy veszteségeiről szólnak, sokkal inkább „morális felfogásokról, a történelem és az emberi sors értelmezéséről” (U. o.). Mindezekből – legalábbis számomra – az következik, hogy csak azok a társadalmi különbségek válhatnak a pártrendszer törésvonalaiává, amelyekhez értékorientációs minták is kötődnek, illetve megfordítva: csak azok az értékorientációk határozhatják meg hosszú távon a pártválasztást, amelyeknek van valamilyen „léthezkötöttségek”, amelyek nem függetlenek a társadalomi érdekvizonyuktól.

Kanyarodjunk most vissza a hazai folyamatokhoz. Magyarországon a pártválasztással legszorosabban összefüggő társadalmi jellemzők egy jelentős részénél egész biztosan hiányzik a tartós politikai artikuláció lehetősége. Vegyük például az életkort,

amely 1990-ben és 1994-ben is az egyik legerősebb indikátor volt a pártválasztásnak. Bár a különböző korcsoportok eltérő értékeket vallhatnak, és adott esetben az érdekeik szembe is kerülhetnek egymással, az életkor mégsem válhat a fent vázolt értelemben politikai törésvonallá. Életkorunk folyamatosan változik, és ezzel együtt személyes értékválasztásaink is átalakulnak, nem is beszélve arról, hogy egy párt szavazótáborának előregegedése előbb-utóbb a párt végét fogja jelenteni. De bizonyos értelemben hasonló a helyzet a pártválasztással szintén erős statisztikai összefüggést mutató iskolai végzettséggel is. A különböző végzettségű csoportok párválasztásában tapasztalható különbségek abból származnak, hogy ezekben a csoportokban általában mások a választói döntés motívumai. A magasabban képzett választók Magyarországon elsősorban az MDF, a MIÉP és leginkább az SZDSZ szavazótáborában felülréprezentáltak (*Hann & Karácsony 2001*). Nyilván kevés okunk van feltételezni, hogy mondjuk az SZDSZ és a MIÉP szavazói hasonlóan gondolkodnak. Sokkal inkább arról van szó, hogy többségen vannak közöttük – többi párt szavazóihoz képest legalábbis – a határozott értékorientációkkal bíró szavazók, és ez elsősorban a markáns politikai ideológiával jellemzhető pártoknak kedvez.

Az értékalapú szavazás (values voting) és az iskolai végzettség közötti összefüggésből messzemenő elméleti következmények származnak. Egyfelől magyarázattal szolgálhat egy sajátos paradoxonra. Bár a nyugat-európai pártrendszereket strukturáló törésvonalak még a múlt század elején jöttek létre, a második világháború után bekövetkezett nagy társadalmi átalakulások mégsem rengették meg a „régi” pártok támogatottságát (*Knutsen & Scarbrough 1995*). Az egész Európára többé-kevésbé jellemző szekularizációs folyamat, az osztálykülönbségek csökkenése, a tömegmédiák általános elterjedése és végül, de talán elsősorban az oktatás expanziója elmosta ugyan a hagyományos társadalmi identitások körvonalait, de ez a „kognitív mobilizációs” folyamat egyben olyan politikai képességekkel vértezte fel a választókat, amelyek alapján csoporthudatuk és a pártok segítsége nélkül is képessé váltak politikai értékítétekre (*Dalton et al 1984*). Empirikus összehasonlító elemzések szerint ami visszaszorulóban van Nyugat-Európában, az a tiszta csoportszavazás: amikor az adott pártot választó társadalmi csoportok nem rendelkeznek közös társadalmi értékkel. Ezzel szemben a másik trend – a tisztán értékalapú szavazás erősödése – nem hoz feltétlenül nagy változást a nyugat-európai politikában (*Knutsen & Scarbrough 1995*). Bár sok helyütt a társadalmi változások elmosták a klasszikus törésvonalak társadalmi alapjait, a fő politikai vitatémák továbbra is ezek mentén fogalmazódnak meg. Sőt, az alternatív értékválasztáson alapuló szavazás sokhelyüt a meglévő törésvonal-struktúrák megerősítésére szolgált, „indokot szolgáltatva a pártok támogatóinak arra, hogy továbbra is ugyanarra a pártra szavazzanak, mint korábban.” (*Franklin 1992*) Azokban az országokban, amelyekben a törésvonalak már korábban vesztettek politikai jelentőségből, a pártok a hagyományos törésvonalaknak megfelelő politikai témaik felhasználásával próbálták megszerezni azoknak a szavazatait, akik döntéseiket többé nem csoporthatáron alapján hozták meg. Ezek szerint tehát nem a törésvonal-elmélet veszít el a jelentőségét, hanem a modellen belül kerülnek át a hangsúlyok a társadalmi konfliktusok felől az értékválasztások dimenziójára.

Van azonban egy olyan, Nyugat-Európában általánosan elterjedt értékorientációs különbség, amelyik nem illeszkedik a hagyományos társadalmi törésvonalakhoz: a materiális és a posztmateriális értékek között húzódó. Nagy hatású műveiben Inglehart hívta fel a figyelmet arra, hogy a második világháború után született generációkban, a magasan képzett új (alkalmazott értelmiségekből álló) középosztályba tartozók körében egy új értékrend alakult ki, amelyben a jólét és az egzisztenciális biztonság helyett az önmegvalósításra, politikai részvételre helyeződik a hangsúly. Bár Inglehart a materiális-posztmateriális szembenállást új törésvonalként igyekezett interpretálni, ahol a pártok és szervezetek szintjén a „régi” és az „új” pártok (például a zöldök), valamint az új társadalmi mozgalmak állnak szemben egymással, ideológiai szinten a materiális és a posztmateriális értékek, társadalmi szinten pedig a munkásosztály, a régi-(tulajdonosi) középosztály, illetve a fiatal, magas végzettségű új-középosztály (Inglehart 1990). A poszmateriális értékek azonban kevésbé gyökereznek a társadalmi struktúrában, mint az osztálykonfliktusok vagy a vallásos megosztottságok, hiszen az életkor és a magas iskolai végzettség ehhez túlságosan „nyitott” társadalmi kategória. Ezért más kutatók inkább törésvonal utáni konfliktusként (post-cleavage conflict) írják le ezeket az értékorientációs különbségeket. Az értékalapú szavazás általánossá válása tehát részben egy olyan jelenségnak köszönhető, amelyet már nem tudunk a törésvonal-elméletben belül magyarázni. Továbbra is leírhatónak tűnik azonban egy kiszélesített társadalmi konfliktusmodell segítségével, amelyben két klasszikus, társadalmilag erősen beágyazott törésvonal – az osztálykülönbségeken és a vallási különbségeken alapuló – és egy társadalmilag kevésbé lehorgonyzott értékkonfliktus – a materiális-posztmateriális megosztottság – játsza a meghatározó szerepet.

A kérdés ezek után már csak az, hogy a hazai választói magatartás leírható-e egy ilyen modellel, és makkora ebben az értékalapú szavazás szerepe? A poszmateriális-materiális értékkonfliktus problémáját elég könnyen rövidre zárhatjuk, hiszen összehasonlító értékkutatások szerint Magyarországon igen kevesen jellemzők poszmateriális értékrenddel. Ez már csak azért sem lehet meglepő, mert a nyugat-európai értékvizsgálatok is arra hívták fel a figyelmet, hogy a poszmateriális értékek terjedése együtt hullámzik az életszínvonal alakulásával: ez pedig drámai mértékben csökkent a kilencvenes években Magyarországon. Joggal várhatnánk azonban azt, hogy a gazdasági válság okozta társadalmi konfliktusok – mint például a korábban ismeretlen munkánélküliség, vagy a jövedelmi különbségek növekedése – kiélezik az osztálykülönbségeket és a gazdasági értékkonfliktusokat a pártok szavazói között.

Ami az osztályszavazást illeti, mint az elsősorban Róbert Péter (1999b) elemzéséből kiderült, az osztályhelyzet és a pártválasztás között csak mérsékelt összefüggéseket találhatunk. A demográfiai változókra kontrollált osztályhelyzetet vizsgálva a liberális pártok profilja kifejezetten osztályfelettinek tűnik. Bár a kisgazdapárt esetében tartósan, sőt talán növekvő mértékben mutatható ki a szakképzetlen és a mezőgazdasági munkások támogatása, ám a lakhelyből és az iskolázottságból fakadó társadalmi hátrányok mindvégig jobban jellemzétek a kisgazda-szavazókat, mint osztályhelyzetük.

A legtöbb vitára okot adó kérdés az MSZP támogatása mögött meghúzódó osztályhatás. Bár a baloldali pártok Európa-szerte elsősorban a munkásosztály szavaza-

tára számíthatnak, az MSZP támogatói között egyedül a vezető beosztásukat voltak minden három választás alkalmával felülréprezentáltak. 1994-ben azonban a párt szavazótáborára a vezetőkön kívül elsősorban a munkásokra, tehát két társadalmilag távol álló csoporthoz épült (*Gazsó & Stumpf 1995*). A baloldali fordulat, és ezzel együtt a munkásosztály megjelenése a volt utódpártok szavazói között a kilencvenes évek közepén általában érvényes volt a régióban, ezért sokan az osztályszavazás erősödéseként (*Szelényi & Fodor & Hanley 1996*), sőt az ahhoz való visszatérésként (*Mateju & Reháková 1998*) értelmezték a fejleményeket. Magyarországon azonban aligha történt ez, hiszen a munkás szavazók 1998-ban már épp úgy diszpreferálták a szocialistákat, mint 1990-ben, és ezzel együtt általában is csökkent a pártválasztás és az osztályhelyzet közötti összefüggés erőssége.

Hasonló hullámzás volt tapasztalható a gazdaságpolitikai attitűdök tekintetében. 1990-ben a gazdasági értékválasztások nem nagyon befolyásolták a pártválasztást. Ekkor még a gazdasági jobboldalon találhattuk a választópolgárok csaknem háromnegyedét, pár évvel később azonban rendkívül erőteljes és konzisztens baloldali fordulat következett be a gazdasági értékválasztásokban. Az 1994-es választás alkalmával már a szavazók több mint kétharmada a gazdasági baloldalon helyezkedett el, majd ezek az arányok megmaradtak 1998-ra is. Bár 1994-ben az összes párt közül az MSZP tudta a leginkább szavazatokra váltani a közgondolkodásban bekövetkezett baloldali fordulatot, 1998-ban már éppen annyian szavaztak a gazdasági baloldalról az MSZP-re, mint a Fidesz-re. A gazdasági bal-jobb megosztottságban egyedül az SZDSZ szavazói jelentenek üdítő kivélt: ennek a pártnak a szavazótáborában volt ugyanis egyedül kimutatható a gazdasági kérdésekben jobboldalinak nevezhető választók tartós jelenléte. Ezzel együtt is – az 1994-es választás részleges kivételével – igen csekély volt a gazdasági értékválasztások szerepe a pártválasztásra (*Karácsony & Tóka*).

Az osztálykonfliktusok – az osztályhatások, a gazdasági értékválasztások illetve a pártpreferenciák közötti gyenge összefüggésekben tapasztalható – politikai súlytállanságának egyik közvetlen oka minden bizonnal a hazai szakszervezeti mozgalom gyengeségével magyarázható. Bár arról keveset tudunk, hogy mekkora a hazai szakszervezetek létszáma – egy 1994-es közvélemykutatás adatai szerint a választók 23, egy 1998-as szerint 11 százaléka tagja valamelyik szakszervezetnek (*Karácsony 2000*) –, azt viszont biztosan tudhatjuk, hogy a szakszervezetek Magyarországon tartósan a politikai intézmények iránti bizalmi lista sereghajtó voltak az elmúlt évtizedekben (*Hann & Karácsony 2001*).

Van azonban egy mélyebb magyarázat is. Egy, elsősorban *Körösényi András (1992, 1996, 1997)* névhez köthető érvelés szerint a posztszocialista politikai tagoltság meghatározóit azok között a társadalmi konfliktusok között kell keresnünk, amelyek egyszerre a prekommunista korszakból a kommunista évtizedek homogenizációs társadalompolitikája ellenére is továbbélhettek, illetve azok között, amelyeket maga a kommunista rendszer generált. Tekintettel arra, hogy a kommunista rendszer a társadalom klasszikus értelemben vett osztálytagoltságát gyakorlatilag felszámolta, elsősorban a társadalom szubkulturális tagoltsága válhat a pártok közötti verseny társadalmi alapjává. Körösényi két erősebb, és egy gyengébb törésvonal megléte mellett érvelt: a vallásos-

szekuláris ellentét és a kommunista diktatúra nőmeneklátúra-osztályát a társadalom többi csoportjától elválasztó konfliktus jelenti a kétéltelensebb, a vidék-város ellentét a gyengébb törésvonalat (*Körösényi 1996*). Vegyük most ezeket sorra.

A vallásos-szekuláris törésvonal intézményi hátterét elsősorban a történelmi egyházak jelentik, amelyek szervezeti kontinuitása a diktatúra érvízedei alatt is fennmaradt – még ha ezért olykor kétes értékű gesztusokkal is kellett fizetniük. A történelmi egyházak, elsősorban a katolikus egyház – bár a rendszerváltás politikai küzdelmeitől távol tartotta magát – a szabad választások alkalmával már nem felejtette el megfogalmazni javaslatait hívei felé. Szintén a történelmi folytonosságot jelenti a KDNP újjáalakulása, amely a második világháború után a térség egyik legsikeresebb felekezeti pártja volt. A párt újjászervezésével párhuzamosan megindult a kereszteny-katolikus politika megszervezése is, egyház-közeli civilszervezetek sokaságának létrehozással (*Enyedi 1995*).

Az 1990-es és az 1994-es választások során az életkor után a – templomba-járás gyakoriságával mért⁴ – vallásosság volt a legerősebb indikátora a pártválasztásnak. 1990-ben a rendszeres templomba járók igen erősen felülreprezentáltak voltak a KDNP táborában, és – kisebb mértékben – az FKgP szavazói között is. 1994-ben is a vallásosság maradt a KDNP szavazóinak legmarkánsabb jellemzője. Bár nemileg csökkent a Kisgazdapárt, és növekedett a Fidesz és az SZDSZ támogatottsága a vallásosabb szavazók között, a vallásosság és a pártválasztás közötti kapcsolat erőssége végül is azért nem csökkent, mert az

MSZP-szavaztnövekményének és az MDF-szavazatok csökkenésének nagysága negatív összefüggést mutatott a vallásossággal: mindenkorral durván kétszer akkora volt a templomba soha nem járók, mint a hetente templomba járók között. 1994 és 1998 között azonban jelentősen csökkent ez a hatás. Bár a KDNP és az MDF rossz szereplését a Fidesz, kisebb részben pedig a Kisgazdapárt szavazóinak növekvő vallásossága részben kompenzált, az MSZP támogatottsága nem csökkent olyan mértékben ebben a csoportban, hogy a vallás és a pártválasztás közötti erőteljes kapcsolat a harmadik választás után is érvényes maradjon (*Karácsony & Tóka*).⁵

Az értékválasztások dimenziójában a vallási kérdések 1990-ben sokkal inkább határozták meg a pártválasztást, mint a gazdasági attitűdök, és ez így maradt – ha kisebb mértékben is – 1994-ben is. Négy évvel később azonban a vallási értékválasztások – a gazdaságihoz hasonlóan – e téren már sokkal kevésbé voltak meghatározók. A vallással és az egyházakkal kapcsolatos értékek szerepét a nacionalista-kozmopolita

⁴ A vallásosság, mint csoporttagság vizsgálatához Magyarországon általában a templomba járás gyakoriságát szokták használni. Ez nem igazán következetes eljárás, hiszen a felekezethez való tartozás az igazi csoporttagság: templomba járás tulajdonképpen közelebb áll egy attitűd-kérdéshez, mint egy „kemény” változóhoz. Nem véletlen az, hogy a nemzetközi összehasonlító vizsgálatokban a templomba járást a vallási attitűdök méréssére használják.

⁵ A vallásosság és a párválasztás közötti összefüggés csökkenésének egyik közvetlen oka kétségtelenül a KDNP széthullása volt. Az igazi okok azonban talán mélyebbek ennél. Egyrészt tulajdonképpen folyamatos volt a vallásos-nem vallásos kiegyenlítődése a különböző pártok szavazótáborában, ha leszámítjuk az 1994-es „kritikus választást” amikor nagyon nagy volt a blokok közötti választási változékonyság. Másrészt kérdés, hogy mennyire tekinthetjük a vallásosságot valódi politikai törésvonalnak. A KDNP-n belüli harcok például aligha szólnak arról, hogy sikerült a kereszteny-katolikus szubkultúra új identitását a posztszocialista viszonyok között megszilárdítani

értékválasztások vették át (*Karácsony 2000*): tehát egy olyan értékkonfliktus, amely tisztán értékalapú választói döntéseket feltételez, és nem illeszthető be a törésvonal elméletbe. A vallással kapcsolatos értékválasztások önálló – tehát a csoportthatástól független – jelentőségét ugyanakkor néhány empirikus elemzés is megkérőjelezte (*Tóka 1992; Karácsony 2000*): a vallási értékek alapján történő alternatív értékválasztás elsősorban az MDF szavazóira volt jellemző, a Kisgazdapárt és keresztenydemokraták esetében inkább tisztán csoportalapú szavazásról lehetett szó.⁶

A lakóhely szintén tartós – bár időben előbb csökkenő, majd kissé újra növekedő – hatást gyakorolt a párválasztásra. A vidék-város ellentét kapcsán azonban még megalapozottabb kétyeink lehetnek az alternatív értékválasztásokkal kapcsolatban. A kisgazdapárt tartós – bár időben nemileg csökkenő – felülreprezentáltsága a vidéki lakosság körében tipikus csoportszavazatnak tűnik: ismerve a párt inkohérens ideológiáját és a kisgazda szavazók alacsony iskolázottsági mutatóit, úgy tűnik, a vidék-város ellentéthez nem kötődnek alternatív értékorientációk. E mellett szól az a korábbi elemzés is, amelyben választói magatartástípusok felállítására törekedtem, és ahol az FKgP volt a legerősebben felülreprezentált a csoportalapú választói típusban (*Karácsony 2000*).

Tulajdonképpen egyetlen társadalmi jellemzőt találunk, amelynek a párválasztásra gyakorolt hatása nem csökkent, sőt 1990 óta folyamatosan növekedett. Mindhárom választás alkalmával azok, akik úgy nyilatkoztak, hogy 1989 előtt tagjai voltak az MSZMP-nek, durván hatszor akkora valószínűsséggel szavaztak a szocialista párra, mint azt véletlenszerűen várhatnánk. Ez azt jelenti, hogy 1990-ben az egykor MSZMP tagok 21, 1994-ben 66, 1998-ban pedig 72 százaléka az MSZP-re szavazott.⁷ Tehát az egykor párttagság az egyedüli olyan társadalmi jellemző, amely nem veszetett jelentőségéből az elmúlt évek során (*Karácsony & Tóka*).

A pusztai számokon kívül milyen érvek szólhatnak a mellett, hogy a volt MSZMP-tagság egy politikai törésvonal indikátora lehet? Körösényi érvélése szerint a kommunista évtizedek alatt a gazdasági osztálytagoltságot „a politikai-adminisztratív pozíciókra épülő társadalmi struktúra” váltotta fel. A párfunkcionáriusokból és a nömenklatúra tagjaiból álló politikai eredetű *nömenklatúra-osztály* uralmának legfőbb intézményi eszköze a kommunista párt volt, amely a nömenklatúra mellett magába foglalta a támogatók és kedvezményezettek egy szélesebb körét, összességében a társadalom örödét-hatodát” (*Körösényi 1996 – kiemelés az eredetiben*). A nömenklatúrához tartozás a rendszerváltás után a politikai tagolódás egyik legfontosabb meghatározójává vált, részes lett a párpolitikának és a politikai diskurzusnak.

A választók szintjén több elemzés is felhívta a figyelmet arra, hogy a volt párttagok inkább kötődnek pártokhoz a demokratikus viszonyok között is (*Rose & Mishler*

6 Ebbe az irányba mutat a választók felekezeti és a civil szervezeti involváltsága közötti összefüggés is. Kétségtelen, hogy a vallásos választók az átlagot meghaladó arányban vesznek részt önkéntes társadalmi szervezetek élétében, ám úgy tűnik, ezek a szervezetek nem nyújtanak politikai útmutatást tagjaiknak. Az 1994-es adatok szerint a rendszeres templomba járók az átlagnál kisebb mértékben nyilatkoztak úgy, hogy gyakran beszélgették politikáról a szervezetben, 1998-ban pedig az átlagnak megfelelő arányban mondották azt, hogy kaptak a szervezetből valamilyen tájékoztatást a választással kapcsolatban (*Karácsony 2000*).

7 A többiek egy jelentős része pedig a parlamentből ezúttal is kinnmaradó Munkáspártra.

1998), és sokkal nagyobb arányban involváltak politikailag is releváns társadalmi szervezetekben (*Karácsony 2000*). Véleményem szerint ez ellentmond annak az el-képzésnek, amely az egykor párttagoknak pártválasztását egyszerűen az *ancien régime*-ben megszerzett privilegizált helyzetük fenntartására való, haszonelvű törekvés-ként értelmezi (*Róbert 1997*). Itt minden bizonnal az egyetlen olyan hosszan tartó, és a következő nemzedékekre is átörökített direkt politikai szocializációs hatásról van szó, amellyel a magyar társadalom a kommunista évtizedek alatt találkozhatott. Kér-dés azonban, hogy helyes-e törésvonalról, vagy politikai szubkultúráról beszélni egy olyan csoport esetében, amely elsősorban nem is a rá jellemző politikai szocializáció tartalmában, mint inkább magának a politikai szocializációnak a meglétében külön-bözik a többségi társadalomtól.

Ezt a problémát most félretérve azonban megfogalmazhatunk néhány megállapítást a pártválasztás konfliktusos modelljének hazai alkalmazhatóságával, és ezen belül az értékalapú szavazás szerepével kapcsolatban. A nemzetközi összehasonlító elem-zések általában abból a feltévből indulnak ki, hogy a tisztán értékalapú választás inkább a gazdaságilag fejlettebb országokban válhat általánossá; a kevésbé fejlett országokban viszont a csoportalapú szavazás a jellemző. Relatív értelemben ez így is van, abszolút értelemben azonban nem. A pártválasztás konfliktusos modellje ugyanis általában sokkal kevésbé magyarázza a kevésbé fejlett – és fiatalabb pártrendszerrel bíró – országokban a pártválasztást, mint a fejlettebb országokban. A csoporthatások viszont sokkal erősebbek az értékválasztásoknál a modellen belül. A gazdaságilag fejlettebb országokban pedig elsősorban a társadalom polarizáltsága, a választók szerve-zeti behálózottsága befolyásolja a pártválasztás konfliktusos modelljének magyarázó erejét (*Knutzen & Scarbrough 1995*).

Mindez nagy valószínűsséggel azzal magyarázható, hogy a klasszikus nyugat-európai demokráciákban a pártválasztást a szavazók jelentős részénél megelőzte a párt-identitás kialakulása, hiszen a tömegpártok már a választójog kiterjesztése előtt meg-szerveződtek. A különböző társadalmi megosztottságok mentén a szavazók további csoportjai is viszonylag könnyen megtalálhatták pártjaikat. A primer közösségekből kiszakított választók új társadalmi orientációjának kialakításában a pártok fontos szerepet játszhattak, társadalmi szervezeteik segíthették a társadalmi átalakulásban helyüket kereső csoportok társadalmi integrációját.

A tömegkommunikáció, az individualizáció és a szekularizáció korában, a fejlett világban mindenhol rendkívül korlátozottak a pártok lehetőségei atekintetben, hogy közvetlenül, saját szervezeteiken keresztül hálózzák be a szavazókat. Így lehetett ez a demokratizáció második hullámába eső dél-európai, és a harmadik hullámba tartozó kelet-közép-európai országok esetében is.

„Magyarország nagyon is messze van a 19. századi Nyugat-Európa viszonyaitól, talán még messzebb is, mint a mai Nyugat-Európa⁸.“ (*Enyedi 1998*) A kommunista diktatúra homogenizációs társadalompolitikája többé-kevésbé szétzúta a magyar

⁸ Összehasonlító vizsgálatok épben arra hívják fel a figyelmet, hogy a magyar társadalom értékrendje a nyugat-európai országok átlagánál individuálisabb, és egyre inkább a homogén tévéközpontú szabadidő-struktúra felé fejlődik. Lásd pl: *Falusy & Vukovich 1996*.

társadalom szociokulturális tagoltságát, és felszámolta a társadalmi konfliktusok politikai artikulációjának intézményeit.⁹ Midőn a választók elérhetővé váltak a pártok számára, addigra már a magyar társadalom régen túljutott azon a fázison, amikor a pártok a csoportkonfliktusok mentén tudták volna mobilizálni és szervezetileg behálózni a szavazókat (*Körösényi 1998*). A pártoknak tehát eleve kevés esélyük volt, hogy a társadalom „repedéseibe” belekapaszkodva, azokat politikai törésvonalakká mélyítve a társadalmi konfliktusok mentén stabilizálják helyzetüket.

Mi azonban a helyzet a tisztán értékalapú választói magatartással? A pártok szintjén vizsgálva a kérdést: a magyar pártok beszédmódjának ideologikus voltában nincs vita a hazai kutatók között. Ez azonban nem jelenti feltétlenül azt, hogy a pártok világos és koherens eszmeiséggel rendelkeznének. Bár az első parlamenti ciklust erősen kulturális politizálás jellemzette, a pártrendszer viszonylagos stabilitásához a pártok képlékeny identitásánál, önmagukról kialakított képénél sokkal erősebben járultak hozzá az egymásról kialakított ellenségekkel (*Schlett 1995*). 1994 után az ideológikus viták heve csökkeni látszott. Az MSZP kormányra kerülésével az inkohérens ideológiákat a modernizáció programjának koherens ideológiapótéka és a politikai kompetencia hangsúlyozása váltotta fel (*Bozóki 1996*). Mindezek ellenére a pártok, különösen egymáshoz való viszonyuk egyértelműsítésére és egymás megkülönböztesére, továbbra is alapvetően ideologikus eszközöket használnak. „A pártok közötti szövetségeket és konfliktusokat, a kizárásiokat, befogadásokat és a koalíciós játékter korlátozásait még mindig ideológiai terminusokkal igazolják” (*Enyedi 1998*). Ebben egyre nagyobb szerepet kapott a baloldal-jobboldal séma hangsúlyozása, amely az első parlamenti ciklusban főleg kulturális – és nem gazdasági – jelentéstartalmat kapott (*Körösényi 1993*), majd később az alternatív értékválasztásoktól elszakadva elsősorban a pártok egymáshoz való viszonyát kifejező kóddá vált.

Ezek a jelenségek tükröződnek a választói viselkedésben is. A bal-jobb skálán való önbesorolás volt az egyetlen attitűdkérdés, ami időben növekvő összefüggést mutatott a pártválasztással (*Karácsony & Tóka*). Már másrész, a politikai ellenségek hangsúlyozásával is összefügghet, hogy a pártkötődések kikristályosodásában Magyarországon – de más térségbeli országban is – a negatív identifikáció, egyes pártok elutasítása a jellemző folyamat (*Rose & Mishler 1998*). Harmadrészt a pártpolitikai versengés hazai sajátosságainak hatása tükröződhet abban, hogy a választók fejében viszonylag gyengén kapcsolódnak össze a pártok és a különböző politikai témaik (*Róbert 1999a*).

Bármilyen sok társadalmi konfliktussal jár tehát a posztsocialista átalakulás, ezek sokszor nem váltak politikaivá. Noha a társadalmi és gazdasági átalakulás miatt egy sor kérdés egyszerre vált politikai témaivá; mind 1994-ben, mind 1998-ban a munkanélküliség, a gazdaság általános válsága, az általános elszegényedés és a korrupció voltak azok a problémák, amiket a választók a legsúlyosabbnak ítétek (*Karácsony 2000*). Ez azonban azt is jelenti, hogy ezekben a kérdésekben nem a lehetséges alternatív politikai értékválasztások, hanem a probléma megoldhatóságának egyik vagy

⁹ Hankiss Elemér több nagy figyelmet keltett írása mutatott rá arra, hogy a szocialista berendezkedés évtizedei alatt a magyar társadalom felemás, negatív modernizációja, üres individualizációja zajlott le. Lásd: *Hankiss 1983, 1989; Hankiss et al 1982*.

másik politikai párttal való összekapcsolása jelenti a választói döntés alapját. Így a valodi értékválasztáson alapuló párválasztást, és ezzel együtt a pártok szavazóinak erőteljesebb elkülönülését ezen értékválasztások mentén, a választók által kevésbé fontosnak értékelt kérdések kapcsán várhatunk: a pártok közötti versengés szempontjából éppen azok a kérdések válnak relevánsá, amelyek a választók nagy része számára irrelevánsak. Éppen azért érhető az a látszólag paradoxonak tűnő jelenség, hogy Kelet-Közép Európában nem a csoportszavazás vagy a társadalmi törésvonalak stabilizálják a pártpreferenciákat, hanem éppen a tisztán értékalapú választói magatartás (*Tóka 1998*). Hiszen az egyes választók értékorientációi feltehetően sokkal stabilabbak, mint a gazdasági eredményektől, a pártok korrupciós botrányaitól függető közhangulat. Azok a választók, akik ezek ellenére is értékválasztásaiakra alapozzák párválasztásaikat, feltehetően tovább tartanak ki választott pártjuk mellett.

Perspektívák

Gyakran hallhatunk érveket a mellett, hogy egy ország demokratikus rendszerének stabilitása a politikai szereplők kompromisszumkészségén, a demokrácia íratlan játszszabályainak betartásán, a konszenzusorientált politika sikerén áll vagy bukik. A klasszikus nyugat-európai demokráciák története nem feltétlenül támasztja alá ezt az érvet, hiszen ezekben az országokban a mély történelmi gyökerekkel bíró társadalmi konfliktusokba való bezárkózás (conflict encapsulation) volt a pártok elsődleges stratégiája. Éppen a fragmentált társadalmi csoportok közötti „szakadékok” áthidalása készítette a politikai éliteket a kompromisszumok meghozatalára (*Bartolini & Mair 1990*).

A kilencvenes évek Magyarországán – de talán másol is Kelet-Közép Európában – épp fordított volt a helyzet. A kommunista diktatúra összeomlása után szociokulturális gyökereiben rendkívül erősen tagolt elitcsoportok alkudoztak a politikai átmenetről (*Bozóki & Karácsony 2000*), a politikai és kulturális gyökereitől javarést megfosztott, politikailag többségében homogén magyar társadalomra hivatkozva. A politikai rendszerváltás végezvítéje után azonban a politikai élitek közötti kulturális különbségek véleg „kikerültek a palackból”. A politikai konszenzusok hordozóivá a politikai intézmények váltak: a politikai élitek stratégiáját pedig egyre inkább a konfrontáció jellemezte.

Így lehet az, hogy bár a magyar politikai rendszer – különösen alkotmányjogi értelemben – sokkal közelebb áll a demokrácia konszenzusos modelljéhez, ám a politikai élitek közötti erőteljes szembenállás „kilög a sorból” (*Körösényi 1998*). „Az elitstratégiák elsősorban azért nem kooperatívak és konszenzusorientáltak, mert a többpártrendszer és a tömegdemokrácia kialakításának korszakában a politikai élitek, a pártelitek »feladata« nem az elkülönült, szervezett és egymással ellenséges szubkultúrák, politikai táborok összebékítése, hanem éppen ellenkezőleg: e táborok megteremtése volt.” (*U. o.*)

A pártoknak ez a törekvése azonban csak korlátozott mértékben lehetett sikeres. Ahogyan a fő társadalmi konfliktusok sem kerültek „fel” politikai szintre, úgy a pár-

tok kulturális szembenállása sem szivárgott „le” a választók szintjére. A társadalmi konfliktusok mentén történő politikai mobilizáció azért nem lehetett sikeres, mert a magyar társadalom a pártrendszer kialakulásakor már túljutott a kognitív mobilizáció, a „politikai felnőtte” válás folyamatán: amelynek éppen a konfliktuskerülő politikai szocializáció volt legfontosabb jellemzője (Szabó 1990).

A politikai táborok ugyan kialakulóban vannak, de nem az alternatív értékorientációk mentén. A választók berzenkedése a kulturális szembenállásoktól, vonzódásuk a politikai „szakértelemhez”, a politikai kompetenciát tette a pártverseny legfontosabb dimenziójává, és azt a két pártot tette a pártrendszer legerősebb szereplőivé, amelyek értékválasztásaiakban leginkább képlékenyek voltak. Az MSZP után, úgy látszik, a Fidesz-MPP is képes stabilizálni helyzetét a választási győzelmet követően. Sőt, a Fidesz vezette kormányzat minden elődjénél többet tesz azért, hogy a konszenzualis politikai intézmények rovására is növelje politikai mozgásterét (Körösényi 2001), és leverje saját társadalmi cölöpeit. A politikai kompetencia dimenziójában már aligha várható sokkal kiélezettebb verseny. Ám ha az Orbán-kormány látványos erőfeszítései sikeresek lesznek, és képes lesz növelni társadalmi beágyazottságát, akkor a társadalmi konfliktusok szerepe feltehetően újra növekedni fog. Lehet, hogy még csak most következik az értékalapú szavazás ideje Magyarországon?

KARÁCSONY GERGELY

IRODALOM

- ÁGH ATTILA (1993) The “Comparative Revolution” and the Transition in Central and Eastern Europe. *Journal of Theoretical Politics*, No. 5.
- ANDORKA RUDOLF (1996) A társadalmi integráció gyenge kötcsei – rendszerátalakulás Magyarországon. *Századvég*, Nyár.
- BARTOLINI, STEFANO & PETER MAIR (1990) *Identity, Competition, and Electoral Availability: The Stabilisation of the European Electorates 1885–1985*. Cambridge, Cambridge University Press.
- BOZÓKI ANDRÁS (1996) Modernizációs ideológia és materiális politika: szocialisták a szocializmus után. *Századvég*, Tél.
- BOZÓKI ANDRÁS & KARÁCSONY GERMELY (2000) Életút és politika – a kerekasztaltárgyalások résztervűi. In: BOZÓKI A. (ed) *Alkotmányos forradalom*. Budapest, Új Mandátum.
- DALTON, RUSSELL J. & SCOTT C. FLANAGAN & PAUL ALLEN BECK (eds) (1984) *Electoral Change in Advanced Industrial Democracies: Relignment or Dealingment?* Princeton, Princeton University Press.
- ENYEDI ZSOLT (1993) Pillér és szubkultúra. A politikai-kulturális tagolódás egy lehetséges fogalmai kerete. *Politikatudományi Szemle*, No. 4.
- ENYEDI ZSOLT (1995) A katolikus-keresztény szubkultúra fejlődése. *Politikatudományi Szemle*, No. 4.
- ENYEDI ZSOLT (1998) Pártrendszer és politikai konszolidáció. *Politikatudományi Szemle*, No. 3.
- FÁBIÁN ZOLTÁN (1996) Szavazói táborok és szavazói hűség. *Századvég*, Nyár.
- FALUSSY BÉLA & VUKOVICH GyÖRGY (1996) Az idő mérlegén (1963–1993). In: ANDORKA (et al) (eds) *Társadalmi Ríport 1996*. Budapest, Tárki.
- FRANKLIN, MARK N. (1992) The Decline of Cleavage Politics. In: M. N. FRANKLIN (et al) *Electoral Change: Responses to Evolving Social and Attitudinal Structures in Western Countries*. Cambridge, Cambridge University Press.
- G. MÁRKUS GyÖRGY (1997) A törésvonalak három családja a kelet-közép-európai pártrendszelekben – Magyarország példája. *Politikatudományi Szemle*, No. 1.
- GAZSÓ FERENC & STUMPF ISTVÁN (1995) Pártok és szavazóbázisok két választás után. *Társadalmi Szemle*, No. 6.
- HANKISS ELEMÉR (1983) *Társadalmi csapdák. Diagnózisok*. Budapest, Magvető.
- HANKISS ELEMÉR (1989) *Kelet-európai alternatívák*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- HANKISS ELEMÉR (et al) (1982) *Kéneszerpályán? A magyar társadalom értékrendjének alakulása 1930 és 1980 között*. Budapest, MTA Szociológiai Kutató Intézet.

- HANN ENDRE & KARÁCSONY GERGELY (2001) Politikai közvélemény a Medián kutatásainak tükrében. In: KURTÁN (et al) (eds) *Magyarország politikai évkönyve 2001*.
- INGLEHARDT, ROLAND (1990) *Culture Shift in Advanced Industrial Society*. Princeton, Princeton University Press.
- KARÁCSONY GERGELY (1999) Az átalakuló átmenet? Választói magatartás és politikai konszolidáció Magyarországon. In: BENDA K. & HACK J. & PINTÉR R. (eds) *Igy írtunk mi. A XXIV. OTDK nyertes dolgozatai*. Budapest, ELTE Szociológiai Intézet.
- KARÁCSONY GERGELY (2000) *Választói magatartástípusok Magyarországon. 1994–1998*. Budapest, ELTE Szociológiai Intézet. (Szakdolgozat.)
- KARÁCSONY GERGELY & TÓKA GÁBOR (2001) The Electorate, 1990–1998. In: KIRÁLY K. BÉLA & ORMOS MÁRIA (eds) *Hungary: Government and Politics, 1848–1998*. Highland Lakes, New York, New Jersey, Columbia University Press.
- KNUTSEN O. & SCARBROUGH E. (1995) Cleavage Politics. In: J. W. DEETH & E. SCARBROUGH (eds) *The Impact of Values*. Oxford University Press.
- KOLOSI TAMÁS & SZELÉNYI IVÁN & SZELÉNYI SZONJA & BRUCE WESTERN (1991) Politikai mezők a posztkommunista átmenet korszakában. *Szociológiai Szemle*, No. 1.
- KÖRÖSÉNYI ANDRÁS (1992) The Revival of the Past or New Beginning? The Nature of Post-Communist Politics. In: BOZÓKI ANDRÁS & KÖRÖSÉNYI ANDRÁS & SCHÖPFLIN GYÖRGY (eds) *Post-Communist Transition. Emerging Pluralism in Hungary*. London-St. Martin's, New York, Pinter Publisher.
- KÖRÖSÉNYI ANDRÁS (1993) Bal és jobb. Az európai és a magyar paletta. *Politikatudományi Szemle*, No. 3.
- KÖRÖSÉNYI ANDRÁS (1996) Nómennelatúra és valáls – törésvonalak és pártrendszer Magyarországon. *Századvég*, Nyár.
- KÖRÖSÉNYI ANDRÁS (1997) Nómennelatúra és törvonal. In: STUMPF ISTVÁN (ed) *Két választás között*. Budapest, Századvég.
- KÖRÖSÉNYI ANDRÁS (1998) *A magyar politikai rendszer*. Budapest, Osiris.
- KÖRÖSÉNYI ANDRÁS (2001) Parlamentáris vagy „elnöki” kormányzás? Az Orbán-kormány összehasonlító perspektívából. *Századvég*, Tavasz.
- LIPSET, SEYMUR M. & STEIN ROKKAN (1967) Cleavage Structures, Party System and Voter Alignments. In: LIPSET, S. M. & ROKKAN, S.(eds.): *Party System and Voter Alignments. Cross National Perspectives*. New York, The Free Press.
- MATEJU, PETR & BLANKA REHÁKOVÁ (1998) Turning Left or Class Realignment? Analysis of the Changing Relationship between Class and Party in the Czech Republic, 1992–1996. *East European Politics and Society*, No. 3.
- RÓBERT PÉTER (1997) The Same (Rational?) Choise: Former Communist Party Membership and Voting for the Socialist Party in Hungary. Előadás az ECSR "Rational Action Theories in Social Analysis: Applications and New Developments" című konferencián, Stockholm, 1997. október 16–20.
- RÓBERT PÉTER (1999a) A racionális választó Magyarországon. *Századvég*, Tavasz.
- RÓBERT PÉTER (1999b) Osztály és párt Magyarországon. *Politikatudományi Szemle*, No. 1.
- ROSE, RICHARD & WILLIAM MISHLER (1998) Negative and Positive Party Identification in Post-Communist Countries. *Electoral Studies*, No. 2.
- SCHLETT ISTVÁN (1995) *Színjáték vagy háború? A magyar politika négy éve*. Budapest, Cserépfalvi.
- SZABÓ ILDIKÓ (1990) *Az ember államossítása. Politikai szocializáció Magyarországon*. Budapest, Tekintet.
- SZELÉNYI IVÁN & FODOR ÉVA & ERIC HANLEY (1996) Baloldali fordulat a volt szocialista országokban: Újjáéled az osztályelmelet? *Eszméllet*, No. 1.
- HIRATA, TAKESHI (2000) The Party-System Building and Electoral Volatility in Central Europe. *Central European Political Science Review*, No. 2.
- TÓKA GÁBOR (1992) A kakukk fészke. Pártrendszer és törésvonalak Magyarországon. *Politikatudományi Szemle*, No. 2.
- TÓKA GÁBOR (1998) A pártpreferenciák stabilitásának meghatározói. *Századvég*, Nyár.